

Content Analysis of Travelogues from the Qajar Era

Manochehr Akbari

Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: makbari@ut.ac.ir

Saeed Alaei *

Corresponding Author, Ph.D. Student in Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: saeedalaei@ut.ac.ir

Print ISSN:
2251-7138
Online ISSN:
2476-6186

Article Type:
Research Article

Article history:
Received October 23, 2020
Received in revised form July 23, 2021
Accepted November 17, 2021
Published Online October 06, 2024

Keywords:
Travelogue,
Qajar era,
Content,
Recurring Themes

ABSTRACT

Travelogues are valuable artifacts that provide firsthand accounts of historical, social, cultural, religious, and literary events. They offer a comprehensive perspective for examination from multiple angles. In ancient Persian literature, travel writing has a rich historical tradition. Approximately a millennium has elapsed since the composition of Nasser Khosrow's travelogue. Subsequently, several travelogues have been authored, serving as compelling evidence of the authors' meticulousness and the audience's profound fascination with this genre of literature. During the Qajar dynasty, travelogue writing played a significant role. Travelogue writing has never been as popular as it is in today's age. Each author in these travelogues examined travel concerns and events from a distinct perspective, focusing on particular aspects. During the Qajar era, the proliferation of this genre of literature led several intellectuals to use travelogues as a means of disseminating information and documenting historical occurrences. The present research has focused on extracting and analyzing prevalent topics and themes in travelogues from this era. To achieve this, we have carefully chosen a selection of significant and comprehensive travelogues from this time period. After a thorough examination of their content, we identified the shared characteristics and themes present in these travelogues. Surveys indicate that these subjects are prevalent in the majority of trip narratives: 1. Worship and adoration of God 2. Explanation 3. Evaluation 4. Inconsistency 5. Providing insufficient information 6. Describing the present circumstances and articulating spiritual states 7. Remorse for one's native land.

Cite this Article: Akbari, M., & Alaei, S. (2024). Content Analysis of Travelogues from the Qajar Era. *Literary Text Research*, 28(101), 63-86. <https://doi.org/10.22054/LTR.2021.54572.3206>

© 2016 by Allameh Tabataba'i University Press

Publisher: Allameh Tabataba'i University Press

Homepage: <https://ltr.atu.ac.ir/>

DOI: <https://doi.org/10.22054/LTR.2021.54572.3206>

**ATU
PRESS**

1. Introduction

A travelogue is a form of written account where the author provides a detailed description of their observations regarding the state of the cities or territories they have visited. These sightings and hearings encompass a variety of factors, including geographical location, weather conditions, population demographics, spoken language, religious beliefs, national and religious customs, esteemed elders, and renowned personalities. Furthermore, the author delineates the cities, structures, thoroughfares, marvels, and other elements, furnishing the readers with pertinent details.

Within ancient Persian literature, travel writing has a rich historical tradition. Approximately a millennium has elapsed since the composition of Nasser Khosrow's travelogue. Since then, authors have penned several travelogues, demonstrating their meticulousness and the audience's profound fascination with this literary form.

An examination of the historical origins of travelogues in Iran reveals their ancient nature in comparison to other forms of literature. To document the history of travelogue writing and the origins of tourism in ancient Iran, it is necessary to delve into the pre-settlement era of Iranians. Historical evidence indicates that there was a longstanding exchange between tribes on this plateau prior to the establishment of Iranian settlements. Following the Mongol invasion, traditional travel writing experienced a decline. However, with the restoration of Iran's governmental unity during the Safavid era, European visitors produced a multitude of travelogues documenting their journeys to Iran.

Travelogue writing gained prominence during the Qajar era. This was primarily due to the political ties with Europe and the prevailing political, social, and economic circumstances that compelled people to leave their homeland. In response to these conditions, the written format of travelogues became widespread.

This research aims to analyze and investigate the travelogues of this era from multiple perspectives, including literary, sociological, and historical. However, the primary objective, as perceived by the author, is to examine the content and identify recurring themes in these travelogues.

2. Literature Review

The study of travelogues has been the subject of numerous publications, including books, articles, and research papers. A few examples are included below:

Fouad Farooqi's book "Survey in Travelogues" (1361) is an exceptionally detailed work on travelogues.

In his work "Travellers of History: A Review of the History of Travel and Tourism in Iran," Masoud Nourbakhsh thoroughly examines the history of travel and travel literature.

"From biography writing to narrative writing (2015)" by Qudsieh Rizvanian is a notable contribution to the subject of travel literature. In this book, the author

provides comprehensive definitions of travel, travel writing, travel literature, and many genres of travel."

Gholamhossein Yousefi's book "Deidari ba Ahl al-Qalam" (1367) includes an item named "Siri Dar Afaq" that delves into the genre of travelogue and travelogue writing.

In his 2003 work "Haj Sayah's Travelogue," Mansour Tharwat analyzes the traveler's account in terms of its reporting methodology, significant aspects, unique observations, and literary style.

3. Methodology

This study uses content analysis to investigate writings from the Qajar period, utilizing available materials in libraries. The research focuses on analyzing a significant number of travelogues from this era, paying particular attention to identifying similar content traits.

4. Conclusion

After analyzing the travelogues from the Qajar era, it becomes apparent that the majority of these travelogues share common themes. These themes include description, criticism, contradictions, providing partial information, conveying personal situations, and expressing loss for one's nation.

The authors of these travelogues meticulously documented the daily occurrences and provided concise depictions of every individual, location, mode of transportation, city, and residence they encountered.

Tourists predominantly discussed the positive aspects of Westerners' lifestyles and openly expressed their love for these phenomena, while unfavorable and critical depictions were also present in these travelogues.

The perception and reputation of these trip writers from the Western region were not entirely consistent, and they exhibited varied responses in this matter. The fluctuations in circumstances have been influenced by things such as employment, education, and the desire to explore new places.

The advancements made by the Westerners greatly affected the trip writers and captured their attention.

Travel writers have often expressed a strong desire for the lifestyle and opportunities available in the West while also feeling sorry for the state of their own hometown. Travel writers who transitioned from an underdeveloped nation to an emerging nation were unable to conceal their astonishment and reverence for the remarkable occurrences and industries they encountered in the Western world.

پروہشکاه علوم انسانی و مطالعات تربیتی
پرنال جامع علوم انسانی

بررسی محتوایی سفرنامه‌های عصر قاجار

استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: makbari@ut.ac.ir

نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: saeedalae@ut.ac.ir

منوچهر اکبری

سعید علائی *

شاپا چاپی:

۲۲۵۱-۷۱۳۸

شاپا الکترونیکی:

۲۴۷۶-۶۱۸۶

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله

تاریخ دریافت:

۱۳۹۹/۰۸/۰۲

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۰/۰۵/۰۱

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۰/۰۸/۲۶

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۰۷/۱۵

کلیدواژه‌ها:

سفرنامه،

عصر قاجار،

محتوا،

مضامین مشترک

چکیده

سفرنامه‌ها در حقیقت گنجینه‌ها و اسنادی ارزشمند و دست اول از برخی رخداد‌های تاریخی، اجتماعی، فرهنگی، مذهبی و ادبی شمرده می‌شوند که از جنبه‌های گوناگون قابل بررسی هستند. سفرنامه‌نویسی در تاریخ کهن ادب فارسی پیشینه‌ای دیرین و سرگذشتی دور و دراز داشته است. از تحریر سفرنامه ناصرخسرو اکنون نزدیک به هزار سال می‌گذرد. از آن زمان سفرنامه‌های بسیاری به نگارش درآمده‌اند که همگی گواه روشنی بر توجه پدیدآورندگان و اقبال جدی مخاطبان به این گونه ادبی است. در دوره قاجاریه، سفرنامه‌نویسی جایگاه ویژه‌ای پیدا می‌کند. سفرنامه‌نویسی در هیچ دوره‌ای مثل این دوره رواج نداشته است. در این سفرنامه‌ها هر کدام از مؤلفان از منظری خاص به مسائل و رخداد‌های سفر نگریسته و به نکات ویژه‌ای توجه کرده‌اند. در دوره قاجار با رواج این نوع ادبی، بسیاری از روشنفکران از سفرنامه‌ها به منزله گونه‌ای نوشتاری برای آگاه‌سازی مردم و ثبت وقایع تاریخی استفاده کردند. پژوهش حاضر به استخراج و بررسی موضوعات و مضامین مشترک در سفرنامه‌های این دوره پرداخته است؛ بدین منظور تعدادی از سفرنامه‌های مهم و کامل این دوره را انتخاب کرده و با بررسی محتوایی آن‌ها، ویژگی‌ها و مضامین مشترک در آن‌ها را آشکار ساخته‌ایم. بررسی‌ها نشان می‌دهد که این موضوعات در بیشتر سفرنامه‌ها مشترک است: ۱- حمد و ستایش خدا، ۲- توصیف، ۳- نقد و انتقاد، ۴- نقیضه‌گویی، ۵- دادن اطلاعات ناقص، ۶- حسب‌الحال و بیان احوال معنوی و ۷- افسوس خوردن بر وطن.

استاد به این مقاله: اکبری، منوچهر، و علائی، سعید. (۱۴۰۳). بررسی محتوایی سفرنامه‌های عصر قاجار. متن پژوهی/ادبی، ۲۸(۱۰۱)، ۶۳-۸۶

<https://doi.org/10.22054/LTR.2021.54572.3206>

© ۲۰۱۶ دانشگاه علامه طباطبائی

ناشر: دانشگاه علامه طباطبائی

آدرس سایت: <https://ltr.atu.ac.ir>

سفرنامه نوعی گزارش است که نویسنده در قالب آن مشاهدات خود را از اوضاع شهرها یا سرزمین‌هایی که بدان مسافرت کرده است، شرح می‌دهد. این دیده‌ها و شنیده‌ها مطالبی چون موقعیت جغرافیایی، آب و هوا، جمعیت، زبان، مذهب، آداب و رسوم ملی و مذهبی، بزرگان و شخصیت‌های مشهور و... را دربر می‌گیرد. علاوه بر آن، نویسنده به توصیف شهرها، بناها، راه‌ها، شگفتی‌ها و... نیز می‌پردازد و اطلاعاتی از آن‌ها در اختیار خوانندگان قرار می‌دهد.

«اهمیت و ارزشی که می‌توان برای سفرنامه‌ها قائل شد بیشتر به خاطر شناختی است که از ملل مختلف به دست داده‌اند و همچنین بررسی موقعیت زمانی و مکانی کشورها. هر چه به زمان حال نزدیک‌تر می‌شویم این موارد در سفرنامه‌ها، مشهودتر می‌گردد، علی‌الخصوص با فراهم بودن مجموعه اطلاعات تاریخی مدون، تصحیح‌کنندگان و کوشندگان برای نشر این گونه کتاب‌ها نیز قادرند با استناد به موارد تاریخی، مطالب را روشن‌تر در اختیار علاقه‌مندان بگذارند» (فاروقی، ۱۳۶۱: ۱۷۲).

سفرنامه‌نویسی در تاریخ کهن ادب فارسی پیشینه‌ای دیرین و سرگذشتی دور و دراز داشته است. از تحریر سفرنامه ناصر خسرو اکنون نزدیک به هزار سال می‌گذرد. از آن زمان سفرنامه‌های بسیاری به نگارش درآمده‌اند که همگی گواه روشنی بر توجه پدیدآورندگان و اقبال جدی مخاطبان به این گونه ادبی است.

فاروقی در کتاب سیری در سفرنامه‌ها درخصوص پیشینه سفرنامه‌نویسی در ایران می‌نویسد: «اگر به جهان قرن پنجم نگاهی بیندازیم در جاده‌ها و بازارهای اروپا، سیاحان و مسافران شرقی زیادی می‌بینیم؛ در حالی که در مشرق زمین و ایران بندرت با یک جهانگرد و تاجر غربی مواجه می‌شویم. سفرنامه‌نویسی بیشتر کار ملت‌های شرق است و اروپاییان علاقه چندانی به آن ندارند، اما چند قرن بعد وضع کاملاً تغییر می‌کند و انبوهی از سیاحان اروپایی به سوی ایران و عراق هجوم می‌آورند» (همان: ۴).

نگاهی به سابقه تاریخی شکل‌گیری سفرنامه‌ها در ایران از قدمت آن در مقایسه با سایر انواع ادبی خبر می‌دهد. اگر بخواهیم تاریخچه سفرنامه‌نویسی و آغاز سیاحت در ایران کهن را به قلم آوریم، ناگزیریم به قرن‌ها و سال‌های قبل از سکونت ایرانیان برگردیم؛ شواهد و قرائن نشان می‌دهد که از دیرباز رفت و آمد میان اقوام، پیش از سکونت ایرانیان در این فلات وجود داشته است.

«برخی معتقدند سابقه سفرنامه‌نویسی در ایران به دوره ساسانیان و به زمان برزویه طیب، پزشک خسرو انوشیروان، می‌رسد که سفری طولانی به کشور هندوستان داشت و از جانب پادشاه ساسانی مأمور ترجمه کتاب کلیله و دمنه شد. با کمی دقت و توجه به جهان قرن پنجم می‌بینیم که جاده‌ها و بازارهای اروپا از وجود سیاحان مسلمان و شرقی سرشار است، ولی در مشرق زمین گاهی با یک سیاح غربی مواجه می‌شویم» (همان: ۳).

به صورت رسمی، قدیمی‌ترین پیشینه سفرنامه‌نویسی در دوره اسلامی در ایران مربوط به قرن پنج هجری از «ابو معین ناصر خسرو قبادیانی» است.

با یورش مغولان و توأم با آن بی‌ثباتی سیاسی، ناامنی اجتماعی و یأس فلسفی ناشی از این وضعیت، سفرنامه‌نویسی به شکل مرسوم آن به اغما می‌رود، اما در دوره صفویه با ایجاد دگرباره یکپارچگی سیاسی ایران، جهانگردان اروپایی - که غالباً بازرگانان بودند - در سفر به ایران، سفرنامه‌های متعددی می‌نویسند که البته از دیدگاه اندیشه سیاسی، تحلیل‌گرایانه یا تأمل خاص فلسفی نیست، اما باعث ایجاد نخستین جرقه‌های این گونه نوشتاری در ایران می‌شود.

در دوره قاجاریه سفرنامه‌نویسی جایگاه ویژه‌ای پیدا کرد. سفرنامه‌نویسی در هیچ دوره‌ای مثل دوره قاجار رواج نداشته است؛ در این دوره به دلیل ارتباط سیاسی با اروپا از سویی و شرایط خاص سیاسی، اجتماعی و اقتصادی که عامل ترک وطن بوده است از دیگر سو، گونه نوشتاری سفرنامه متناسب با این وضعیت متداول شد. در دوره قاجار با رواج این نوع ادبی، بسیاری از روشنفکران از سفرنامه‌ها به منزله گونه‌ای نوشتاری برای آگاه‌سازی مردم استفاده کردند. سفرنامه‌ها در دوره قاجار در تحولات عصر مشروطه و ورود مدرنیته نیز نقش برجسته‌ای داشتند. سفرنامه‌های این عصر از جهات گوناگون قابلیت بررسی و موشکافی ادبی، اجتماعی و تاریخی دارند، اما هدف اصلی این پژوهش از نظر نگارنده، بررسی محتوایی و استخراج موضوعات مشترک در این سفرنامه‌هاست؛ برای نیل به این هدف تعدادی از سفرنامه‌های مهم و کامل این دوره را انتخاب کرده و با بررسی آن‌ها، ویژگی‌ها و مضامین مشترک در آن‌ها را آشکار کرده‌ایم.

۱. پیشینه پژوهش

درباره سفرنامه‌ها، تاکنون کتاب‌ها، مقالات و پژوهش‌هایی صورت گرفته است که در ادامه به برخی اشاره می‌کنیم.

«سیری در سفرنامه‌ها» (۱۳۶۱) از فاروقی یکی از جامع‌ترین کتاب‌ها درخصوص سفرنامه‌هاست. نوربخش (۱۳۶۴) نیز در «مسافران تاریخ: مروری بر تاریخچه سفر و سیاحت در ایران» به شکل جامع به پیشینه سفر و سفرنامه‌نویسی پرداخته است. «از سرگذشت‌نویسی تا داستان‌نویسی» (۱۳۹۵) از رضوانیان، کتاب دیگری در این زمینه است که نویسنده در بخش‌هایی از آن به تعریف سفر، سفرنامه‌نویسی، ادبیات سفرنامه‌ای، انواع سفر و... پرداخته است. در کتاب «دیداری با اهل قلم» (۱۳۶۷) از یوسفی مقاله‌ای با عنوان «سیری در آفاق» است که نویسنده در آن به سفرنامه و سفرنامه‌نویسی پرداخته است. ثروت (۱۳۸۳) در مقاله «سفرنامه حاج سیاح» به بررسی سفرنامه سیاح از نظر شیوه گزارش، نکات مهم، گزارش‌های بدیع و سبک نثر او پرداخته است. با مطالعاتی که نگارنده در کتب، مقالات و منابع معتبر انجام داده است، مشخص شد که تاکنون مقاله‌ای که سفرنامه‌های دوره قاجار را از لحاظ محتوایی بررسی و تحلیل کرده باشد به رشته تحریر درنیامده است.

۲. روش پژوهش

این پژوهش از نوع تحلیل محتوایی متون و با استناد به منابع موجود در کتابخانه‌ها بوده و در آن ابتدا به مطالعه اکثر سفرنامه‌های دوره قاجار پرداخته، سپس ویژگی‌های محتوایی مشترک این سفرنامه‌ها بررسی می‌شود.

۳. یافته‌ها: بحث و بررسی

۳-۱. سفرنامه‌نویسی در عصر قاجار

سفرنامه‌نویسی یا به اصطلاح آن روزگار «روزنامه سفر» به طور جدی از سال ۱۲۶۰ هجری در دستور کار فرهیختگان، دیران و درباریان عصر قاجار که به تألیف و نگارش علاقه داشتند، قرار گرفت. در این دوره از سوی شاهزادگان، رجال و بزرگان عصر قاجار از سفرنامه‌نویسی استقبال قابل توجهی شد. سفرنامه‌های این دوره، برخی گزارش سفر به اروپا و هند، برخی گزارش سفرهای زیارتی به عتبات در عراق، برخی مربوط به سفرهای داخلی در ایران و برخی گزارش سفر به سرزمین حجاز است؛ در این میان سفرنامه‌های حج، حجم قابل ملاحظه‌ای از سفرنامه‌های این دوره را به خود اختصاص می‌دهد.

در این سفرنامه‌ها هر کدام از مؤلفان از منظری خاص به مسائل و رخداد‌های سفر نگریسته و به نکاتی ویژه توجه کرده‌اند. آنچه از دوران پیش از قاجار به جا مانده برای فهم تاریخی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی آن دوران بسیار راهگشاست، اما به دلیل محدود بودن، تصویری چند لایه از موضوعی خاص به دست نمی‌دهد. مزیت سفرنامه‌های دوره قاجار ارائه تصویر تو در تو و کاملی از زندگی و فکر مسافران است. نخستین سفرنامه برجای مانده از این دوره، سفرنامه «میرزا ابوطالب اصفهانی» (ساکن هند) به اروپا با عنوان «مسیر طالبی» و پس از آن، دو سفرنامه همزمان از «میرزا صالح شیرازی» با عنوان «گزارش سفر» و «میرزا ابوالحسن ایلچی» با عنوان «حیرت نامه» است؛ این دو از پیشگامان سفرنامه‌نویسی در ایران عصر قاجار به شمار می‌روند.

۳-۲. معرفی سفرنامه‌ها و سفرنامه‌نویسان دوره قاجار

بنا بر فهرست‌ها و کتابشناسی‌ها بیش از پانصد سفرنامه در عصر قاجار نوشته شده که ذکر همه آن‌ها خارج از حوصله این مقاله است؛ از این رو، نگارنده برای سهولت کار، سفرنامه‌های این دوره را از نظر جایگاه اجتماعی نویسندگان آن‌ها در چهار دسته تقسیم‌بندی کرده و برای هر دسته چند نمونه سفرنامه مهم و کامل را نام برده است؛ از مهم‌ترین و کامل‌ترین سفرنامه‌های این عصر می‌توان به این سفرنامه‌ها اشاره کرد:

الف- سفرنامه‌های شاهان به فرنگ: سفرنامه ناصرالدین شاه به فرنگ و سفرنامه مظفرالدین شاه به فرنگ

ب- سفرنامه صاحب منصبان و سفیران دولتی: حیرت‌نامه ابوالحسن خان ایلچی، سفرنامه میرزا فتاح خان گرمرودی، دلیل‌السفرا از میرزا هادی علوی شیرازی، سفرنامه خسرومیرزا به پترزبورگ، سفرنامه شرح مأموریت آجودان باشی (حسین خان نظام‌الدوله)، مخزن‌الوقایع سفرنامه فرخ‌خان امین‌الدوله، سفرنامه میرزا صالح شیرازی

ج- سفرنامه‌های تجار و بازرگانان: سفرنامه شیکاگو از محمدعلی خان معین‌السلطنه، سفرنامه ابراهیم صحافباشی تهرانی

د- سفرنامه‌های سیاحان و زائران: سفرنامه مسیر طالبی از میرزا ابوطالب‌خان، سفرنامه حاج سیاح از میرزا محمدعلی محلاتی، سفرنامه حاجی پیرزاده از حاج محمدعلی پیرزاده، سفرنامه مکه معظمه از میرزا عبدالحسین خان میرپنج افشار، سفرنامه مکه معظمه از افشار ارومی، میرزا عبدالحسین‌خان، سفرنامه حاج منصور از منصور تبریزی، سفرنامه میرزا داود وزیر وظایف، سفرنامه سیف‌الدوله معروف به سفرنامه مکه سلطان محمدمیرزا قاجار.

سفرنامه‌های معرفی شده فوق از جهات گوناگون قابلیت بررسی و موشکافی ادبی، اجتماعی و تاریخی دارند، اما آنچه در این پژوهش مدنظر نگارنده بوده است، بررسی محتوایی و یافتن مضامین مشترک در آنهاست. بررسی‌ها نشان می‌دهد که موضوعات ذیل در بیشتر سفرنامه‌ها مشترک بوده و می‌توان از آنها به عنوان ویژگی‌های محتوایی سفرنامه‌های این عصر نام برد (برای جلوگیری از اطالۀ کلام برای هر یک از مضامین زیر به یک یا دو نمونه مثال اکتفا کرده و بقیۀ نمونه‌ها را در پیوست ارجاع شده است).

* حمد و ستایش خدا

حمد و ستایش خداوند در ابتدای متون ادب فارسی شیوۀ دیرینه‌ای است که حتی در آثار نوشتاری ایران باستان وجود داشته است. پس از ورود اسلام این شیوه، رنگی تازه به خود گرفته و رفته‌رفته به یک سنت ادبی تبدیل می‌شود. در ادبیات کهن و حتی معاصر کمتر نویسنده یا شاعری است که در ابتدای اثر خود به ستایش و توصیف خداوند نپرداخته باشد. در سفرنامه‌های مورد بررسی، هر چند برخی از نویسندگان درصدد بوده‌اند سفرنامه خود را به شیوۀ پیشینیان با جملات ادبی و مسجع آغاز کنند، اما هیچ‌گاه نتوانسته‌اند نثری ماندگار و درخور توجه بر جای بگذارند. حمد و ستایش‌های این سفرنامه‌نویسان به نوعی، تقلیدی ضعیف از آثار متأخرین است. در بین سفرنامه‌های این دوره تنها چند نویسنده، سفرنامه خود را با حمد و ستایش خداوند و سپس منقبت پیامبر (ص) آغاز کرده‌اند؛ یکی از بهترین نمونه‌های حمد و ستایش خداوند در ابتدای سفرنامه ادیب‌الملک به عتبات دیده می‌شود؛ نویسنده که خود ادیب بوده و طبع شاعری نیز داشته، با استفاده از عبارات مسجع به شیوۀ پیشینیان به ستایش خداوند می‌پردازد:

«واجب الوجودی را سجود است که عالم امکان از پرتو وجودش موجود است و جهانیان را ربّ و دود، و حضرت معبودی را درود است که موجودات را عین مقصود است و منبع فضل وجود... حیّ قدیمی که ابدیست و سمیع و علیمی که سرمدیست...» (ادیب‌الملک، ۱۳۶۴: ۱).

فرخ‌خان امین‌الدوله مؤلف «مخزن‌الوقایه» نیز در ابتدای سفرنامه خود این‌گونه به حمد و ستایش خداوند می‌پردازد:

سَرِ پادشاهان گردن فراز   بدرگاه او بر زمین نیاز

صانع قدیمی که امین راز و سفیر خبیر حضرت بی نیاز، با دل آگاه و طغرای لیم‌الله، دیباچه روزنامه معارف را به «ما عرفناکَ حَقَّ مَعْرِفَتِکَ» که اوفی و ابلیغ محمدتست زینت داد و دفتر مفاخر و محامدش به «ما عَبَدناکَ حَقَّ عِبَادَتِکَ» در مقام عبودیت ترتیب یافت (امین‌الدوله، ۱۳۴۴: ۸۷).

* توصیفات

نویسندگان سفرنامه‌های این دوره، تمام رخداد‌های روزانه را ثبت کرده و به هر شخص، مکان، وسیله یا شهر و منزلی که رسیده‌اند، توصیفی هر چند به اختصار از آن به دست داده‌اند. منظور از توصیف در اینجا همه نوع توصیفی را شامل می‌شود؛ توصیف بناها و اماکن، شهرها، راه‌ها، اختراعات، حوادث و رخدادها، افراد و حالات احساسی و معنوی، و... در سفرنامه‌های این عصر به وفور دیده می‌شود. سفرنامه‌نویسان جنبه‌های مختلف حیات کشورهای دیگر نظیر ساختار سیاسی، امور اقتصادی، گمرک، مالیات، کارخانه‌ها، راه‌آهن، جاده‌ها، تلگراف، پست، قرنطینه، پل، موزه، کتابخانه، عمارات و بناهای تاریخی، عمارات و بناهای سلطنتی- اداری، مدرسه، دانشگاه، بیمارستان، تیمارستان، مؤسسات خیریه، آیین‌ها و جشن‌ها، شیوه شهرسازی و حتی به نحوه حضور زنان در جامعه و بسیاری امور دیگر توجه کرده، گاهی به اختصار و گاهی مفصل به توصیف آن‌ها پرداخته‌اند.

* توصیف اماکن و بناها

در توصیف اماکن و بناها، نویسندگان این دوره در دیدن و ذکر جزئیات مکان‌ها، نگاهی به تیزبینی ناصرخسرو ندارند، اما در این بین نویسندگانی نیز از اماکن و بناها توصیفات مفصل و کاملی به دست می‌دهند؛ به عنوان نمونه، میرزا صالح شیرازی از عجایب قصری که پطرکبیر در پطرزبوگ ساخته است، توصیفی کامل همراه با ذکر جزئیات ارائه می‌کند. توصیف او از یکی از اتاق‌های این قصر نشان‌دهنده گوشه‌ای از هنر پیشرفته این ممالک است:

«در میانه وسط آن درختی از طلا ساخته‌اند سه زرع بلندی آن است. در بالای درخت طاووسی از طلا ساخته‌اند. در زیر پای طاووس در شاخه دیگر خروسی ساخته‌اند از طلا و در شاخه دیگر آن بومی از طلا ساخته‌اند که هیچ کدام از مردم او را نمی‌بینند به طریق کوک کردن ساعت شخصی آمده و دستگاه را با کلید کوک کرده به فاصله دو سه دقیقه

بوم مزبور در گردش آمده، سر آن در حرکت دوری مشغول، بعینه مثل بومی که از ترس مردم متزلزل باشد و چشم‌های او در حرکت آمده و متصلاً در اطراف ناظر و سر آن متحرک و جستجوی مردم را نموده از سوئی خروس طلای مزبور از شاخه دیگر در حرکت آمده بال‌های طلا را بر یکدیگر زده بعینه مثل خروسی که شروع در خواندن نماید و ابتدا به ساکن بال‌های خود را برهم زند و بعد از آن بانگ گوید، خروس مزبور بالای به هم زده و سر خود را بلند کرده در نهایت خوبی خواند» (میرزا صالح، ۱۳۴۷: ۱۲۰).

* توصیف شهرها و منازل بین راه

سفرنامه‌نویسان این دوره به طور معمول به هر منزل یا شهری که می‌رسیدند، نام آن شهر را یا با استفاده از اطلاعات خود، یا پرس‌وجو از همراهان یا ساکنان آن منطقه به شکل کامل ذکر کرده و توصیفی کلی از وضع آن به مخاطب ارائه کرده‌اند.

در توصیف شهرها، نگاه‌ها متفاوت است؛ برخی نویسندگان با توصیفات کامل و جامع اطلاعات مفیدی درباره وضعیت جغرافیایی، تعداد سکنه، آب و هوا و... به خوانندگان ارائه می‌کنند و برخی به توصیفات ساده، مختصر و ابتدایی بسنده می‌کنند. به عنوان مثال، شهر «لیژ» بلژیک از دریچه نگاه کنجکاو ابوالحسن ایلچی اینچنین کامل و جامع در پیش چشمان خواننده توصیف و ترسیم می‌شود:

«و این شهر از شهرهای مشهور بلجیک است، پایتخت ایالت بهمان نام موسوم است. رودخانه موسوم به موز در این شهر است که بروی آن رود سه عدد پل بسیار بزرگ بسته‌اند. باره آن شهر در نهایت استحکام می‌باشد و قلعه‌اش بر سر کوه واقع شده، یک دروازه دارد، خندق و خاکریز خیلی معتبر، سربازان آنجا معدودی هستند، و در قلعه از آهن ساخته شده. یک طرف شهر به کوهستان وصل است و خانه‌ها را بالای یکدیگر ساخته‌اند. کوچه‌ها هموار، سنگ‌فرش خیلی ممتاز. راه آهن از آنجا به شمال و جنوب کشیده‌اند و نیز تلگراف به همه طرف برده‌اند. شهر بچراغ گاز روشن می‌باشد. و از میان شهر سه نهر جاری است که اطرافش مشجر است بر درختان مردف. عدد نفوس اهالی هشتاد و پنج هزار است...» (ایلچی، ۱۳۶۴: ۲۲۸).

* توصیف راه‌ها

در برخی از سفرنامه‌های این دوره، نویسندگان به توصیف راه‌ها و دشواری‌هایی که در این راه‌ها متحمل شده‌اند، پرداخته و بدین شیوه خوانندگان را از سختی‌های احتمالی راه مطلع کرده‌اند؛ برخی از سفرنامه‌نویسان دشواری‌های راه و مسیر را به خوانندگان یادآوری کرده و برخی به مشکلات کلی سفر پرداخته‌اند.

یکی از سفرنامه‌نویسانی که بسیار جامع و کامل به توصیف راه و دشواری‌های آن‌ها پرداخته سیف‌الدوله سلطان محمد است. به عنوان نمونه، وی در توصیف یکی از منازل بین راه مدینه تا شام می‌نویسد:

«از فحل طین الی هدیه نوزده ساعت (است). همه راه از میان دو کوه و دره می‌گذرد. بعضی از راه هموار، پاره (ای) پست و بلند، قدری سنگلاخ (و) پاره (ای) رمل (است). درخت مغیلان بسیار است. آخر راه از بلندی (و) گردنه مختصری باید گذشت. خود زمین رمل است. اطرافش کوه (و) چاه آب شورمزه دارد. رمل این زمین را که قدری حفر کنند آب شوری در می‌آید. قلعه کوچکی و برکه هم دارد» (سیف‌الدوله سلطان محمد، ۱۳۶۴: ۱۴۷).

* توصیف حوادث و رخدادها

سفرنامه‌نویسان این دوره به ذکر حوادث علاقه زیادی داشته‌اند. این رخدادها شامل حوادثی است که یا برای خود آن‌ها پیش آمده، یا برای همراهان و دیگر مسافران و یا اهالی منازل و شهرهای بین راه اتفاق افتاده است.

ابراهیم صحاف‌باشی در توصیف حادثه‌ای که برای یکی از سرنشینان کشتی رخ داده می‌نویسد:

«صبح مردم تازه از خواب برخاسته بودند [۴] دیدند کشتی ایستاد چونکه معمول نبود در وسط دریا کشتی بایستد هر کس مضطربانه بیرون دویدند که ببینند چه واقع شده است [۴] معلوم شد که یکی از عمده‌جات کشتی که عمرش سر آمده است خود را به دریا انداخته است. لهذا کشتی کوچکی پایین کردند آنچه تفحص نمودند اثری از آن مجنون وادی فنا در این دریای محیط ظاهر نشد» (صحاف‌باشی، ۱۳۵۷: ۶۴).

* توصیف شگفتی‌ها و اختراعات

فقدان بسیاری از صنایع و علوم که شرقیان از آن غافل مانده بودند و شرایط قرون وسطایی که سالیان دراز بر جوامع شرقی حاکم بود، انگیزه مهمی بود تا شرقیانی که به فرنگ می‌روند، اسیر جاذبه پیشرفت‌های فنی و صنعتی غرب شده و به توصیف این مظاهر پردازند. بخش عمده‌ای از توصیفات سفرنامه‌نویسان این دوره وصف مظاهر تمدن جدید و وسایل و اختراعاتی است که در آن زمان هنوز به ایران نرسیده بود؛ پیشرفت‌های فنی و صنعتی کشورهای چون روسیه، ژاپن، انگلستان، ترکیه، مصر و... بسیاری از سفرنامه‌نویسان این دوره را شگفت‌زده کرده و باعث می‌شد آنان بخش عمده‌ای از اثر خود را به توصیف و بیان نوآوری‌های فنی، صنایع جدید و مفید، کارخانجات و اختراعات اختصاص دهند.

ناصرالدین‌شاه در دیدار از کارخانجات اروپا، علاوه بر شرح مفصل به این موضوع اشاره کرده که در غرب به میمنت پیشرفت در صنایع و فنون هزاران نفر صاحب شغل و درآمد شده‌اند:

«رفتیم به کارخانه گولتس... کارخانه‌ایست بسیار قدیم که فرش و قالی می‌بافند... به قیمت‌های گزاف خرید و فروش می‌شود. کارخانه مال دولت است، کارگرها مزد از دولت گرفته کار می‌کنند و روسای آنجا موجب دارند از دولت. این قالی‌ها و بافته‌ها طوری خوب و کمیاب است که در اطاق‌ها و تالارهای سلاطین عوض پرده نقاشی به دیوار می‌جسباند و در پروس، بلژیک، انگلیس و خود فرانسه دیدم که با کمال احترام در عمارات نگاه می‌دارند... می‌گفتند در هر قالی که به این بزرگی باشد، هشت سال باید کار بکنند بسیار دیر تمام می‌کنند اما خوب یک عیبی هم دارد، آفتاب رنگ بافته را می‌برد اما رنگ قالی ایران را بسیار مشکل است آفتاب ببرد» (ناصرالدین‌شاه، ۱۳۷۱: ۲۳۷).

* توصیف افراد و مردمان

در سفرنامه‌های این دوره عمدتاً نویسندگانی که شخصیت‌های نامی و سرشناس زمان خود بوده و از علوم زمانه تا حدودی بهره داشته‌اند، علاوه بر توصیف اماکن، شهرها، اختراعات و... به توصیف اشخاص و مردمان آن شهرها پرداخته‌اند. در این سفرنامه‌ها افراد و اشخاص چه در ظاهر و چه در رفتار و عملکرد گاهی به شکلی گذرا و گاهی مفصل توصیف شده‌اند. در برخی موارد نیز نویسندگان از قضاوت‌هایی عجولانه یا از روی تعصب درباره مردمان شهرها دور نبوده‌اند.

خسرو میرزا در بیان و توصیف اخلاق مردم روسیه از تکبر و خودخواهی باطنی آن‌ها سخن می‌گوید:

«این طایفه در کمال تواضع تکبری باطنی دارند. اگرچه هر یک از بزرگان با زیردستان خود در کمال الفت و آشنایی و خصوصیت راه می‌روند و هرگز به تحکم خدمتی به آن‌ها رجوع نمی‌نمایند و همه کارها را به توقع و تمنا و التماس از آن‌ها خواهش می‌کنند و در بازی و رقص با آن‌ها شراکت دارند، لیکن مع ذلک المراتب چندان تکبر باطنی دارند که هیچ یک از زیردستان به خلاف قاعده ادب قولاً و فعلاً مرتکب امری نمی‌شوند و باعث بر این خلق آن‌ها رعایت و انضباط امر اطاعت است» (خسرو میرزا، ۱۳۴۹: ۳۷۱).

اولین توصیف مخبر السلطنه از ژاپن در بدو ورود به این کشور، توأم با شگفتی و تحسین است. وی در توصیف و مقایسه مردم و اهالی چین و ژاپن می‌نویسد:

«چینی را مهموم دیدیم، سر پیش افکنده، اینجا گردن افتخار اهالی بلند است. در چین صاحبخانه‌ای معلوم نبود. لاشخورها (دول استعماری) هر طرف خودنمایی می‌کردند، اینجا صاحبخانه مشخص است و متشخص، شاد و خندان» (مخبرالدوله، ۱۳۶۸: ۱۴۹).

* توصیف پدیده‌های طبیعی

در بخشی از سفرنامه‌های این دوره کمابیش به توصیف پدیده‌هایی چون طوفان، برف و یخبندان، غروب، بیابان بی‌آب و علف و ... پرداخته شده است. میرزا فتاح‌خان درباره طوفانی شدن دریا و رعد و برق و ترسیدن مسافران می‌نویسد:

«اما در نصف شب شنبه هوای دریا انقلاب کلی بهم‌سانیده بادهای بسیار مخالف از اطراف برخاست جنبش عظیمی در آب ظاهر شده رعد و برق بسیار و بارش بیشمار هم پی‌درپی آمده بالاخره کار بجایی رسید که متوقفین کشتی از مباشرین و سایرین هر چه بودند عموماً به تشویش غرق و هلاک افتاده بالمره دست از جان بشستند» (میرزا فتاح‌خان، ۱۳۴۷: ۷۶۱).

* توصیف آداب و رسوم

آداب و رسوم هر جامعه در زمان و مکان‌های گوناگون مشخصات بارزی دارد که با جوامع دیگر متفاوت است؛ وجود همین تفاوت‌ها سبب جلب توجه سیاحان به آداب و رسوم جوامع دیگر شده است. سفرنامه‌نویسان به دلیل اقامت بعضاً طولانی در جوامع دیگر با آداب و رسوم آنان آشنا شده و در ل به لای خاطرات سفر خود با ریزی و نکته‌سنجی خاص به ذکر آداب و عادات رایجی که در میان هر صنف و برای امور خاص جریان داشته، پرداخته‌اند. توصیف و بیان آداب و رسوم در سفرنامه سیاحانی که مدت طولانی‌تری را در غرب گذرانده‌اند، بیشتر از دیگران بوده است.

از جمله رسومی که به دلیل تفاوت با آداب شرقیان مورد توجه میرزا ابوطالب اصفهانی قرار گرفته، رسم چانه نزدن است. این رسم در میان شرقیان رواج داشته و از سوی غربیانی که به کشورهای شرقی از جمله ایران سفر کرده بودند، نکوهش شده است. او در این باب می‌نویسد:

«زیاده از یک سخن در معامله رسم نیست و خریدار اگر چه بیگانه و ناواقف باشد دغا و فریب ندهند» (ابوطالب اصفهانی، ۱۳۸۳: ۶۳).

* حسب حال و بیان احوال معنوی

حسب حال، بیان احوال و مشغله‌های ذهنی است؛ یعنی آنچه شخص از نظر روحی و ذهنی با آن درگیر است. حسب حال گاهی جنبه روایی و بیشتر جنبه توصیفی دارد. نویسنده در حسب حال به بیان تألمات روحی، حالات خوشی و سرمستی، حالات معنوی و شخصی و... می‌پردازد. در سفرنامه‌های این دوره (قاجار)، نویسندگان به تناسب شرایط به شرح احوالات خود پرداخته‌اند. مظفرالدین شاه حالتی معنوی را که بعد از حضور در مجلس روضه بر او حادث شده، این طور شرح می‌دهد:

«بعد از شام آقا سید حسین آمد چون شب جمعه بود روضه خواند حقیقتاً خیلی خوب خواند و خیلی گریه کردیم. بعد خوابیدیم همین که خوابمان برد در خواب حضرت شاه اولیا صلوات الله علیه را دیدیم باین قسم که جمعی هستند در خدمت ولایت پناهی من هم هستم شخصی عبای سفیدی آورد مثل آنکه کسی بخرد من خریدم عرض کردم پدر و مادرم فدای تو باد این عبا را بتن مبارک پوشانید بعد بمن خلعت مرحمت بفرمایید که از

قیامت می‌ترسم. فرمودند آسوده باش من تو را شفاعت می‌کنم ان‌شالله. صبح که از خواب برخاستیم فخرالملک را خواستیم و خوابمان را فرمودیم در روزنامه نوشت» (مظفرالدین شاه، ۱۳۹۲: ۱۲۶).

یکی از پربسامدترین حسب‌حال‌ها، بیان احوالات معنوی در سفرنامه‌های حج است. در سفرنامه‌های حج این دوره، نویسندگان از بیان احوال معنوی غافل نبوده‌اند، اما چون سفرنامه‌ها به سبکی گزارش‌گونه - آن هم گزارش روزانه - نگارش یافته‌اند، کمتر به مسائل معنوی و احساسی پرداخته شده است و اگر هم اشاره شده بسیار موجز است، آن گونه که احساس خواننده را پس از خواندن بر نمی‌انگیزد.

سخنان میرزا داوود هنگام زیارت ائمه بقیع آن هم در روز تاسوعای احساس و خشک است؛ در توصیف وی اثری از بیان حالات معنوی یا انقلاب درونی به جهت زیارت یا دیدن اماکن متبرکه نیست.

«بیرون آمدم و به حرم مبارک مطهر ائمه بقیع مشرف شدم و جبهه خود را بر آن عتبه عرش درجه ساییده، و از طرف نعمت کل «امام ثامن» - سلام الله علیه - بر آن بزرگوار سلام کردم، خداوند قبول کند» (میرزا داوود، ۱۳۷۹: ۱۵۶).

* نقد و انتقاد

غرب با وجود اینکه برای اکثر ایرانیان سرزمین علم، تکنولوژی، برابری و آزادی و... بود، اما در عین حال سرزمین تسلیحات جنگی و بهره‌گیری از روش‌های پیشرفته برای کشتن هر چه بیشتر انسان‌ها نیز به شمار می‌رفت. همین موضوع نکوهش اکثر سیاحان را به دنبال داشته است؛ چنان که سیاحان در مقابل تمحید و ستایش‌های صریح و آشکار غرب از بیان انتقادات صریح هم چشم‌پوشی نکرده‌اند. این انتقادات گاهی کلی و متوجه پدیده‌هاست و گاهی نیز متوجه افراد و شخصیت‌ها؛ عمده این انتقادات احساسی و عجولانه است و بدون ذکر ادله و برهان و تحت تأثیر شرایط سخت و مصائب بیان شده است.

توسعه و پیشرفت در ساخت آلات جنگی به هیچ وجه مورد پذیرش و پسند حاج سیاح قرار نگرفته و کارخانه‌های آن را «کارخانه‌های انسان‌کشی» نامیده است. تکرار این سخنان نشان می‌دهد که این نویسنده یکسره دل‌بسته و دل‌باخته غرب نبوده، بلکه به کژی‌هایی چون تکمیل

آلات جنگی نیز پرداخته است. در گفت‌وگو با پادشاه پروکس، برتری اروپایی‌ها بر آسیایی‌ها را می‌پذیرد، اما دنباله سخنان خود را با همان شکوه پیشین همراه ساخته است:

«مردم آسیا از بعضی صنایع یوروپ دلتنگ می‌باشند... گفت کدام است؟ عرض کردم آن‌ها می‌گویند جنگ برای اصلاح کلی است ما آنچه می‌توانیم می‌کوشیم که شمشیر را هم از میان برداریم که آلت قتل نباشد... ولی اهالی یوروپ زحمت کشیده آلات قتالی را روز به روز ترقی می‌دهند الیوم به جایی رسیده که روزی صد هزار نفر کشته می‌شوند» (حاج سیاح، ۱۳۷۸: ۲۲۶).

در سفرنامه‌های حج یکی از اصلی‌ترین انتقادات سفرنامه‌نویسان، انتقاد از رفتار بد مردم با حجاج شیعه به ویژه ایرانیان است. افشار ارومی در بخشی از سفرنامه خود از عملکرد ضعیف یکی از کارگزاران چنین شکایت می‌کند:

«نایب قنصل ایران که از اهل شیروان است به دیدن آمد. آدم بی‌عرضه و بی‌مصرفی است... آنچه از سایرین تحقیق نمودم، خودش آدم بی‌مصرفی است، کیفیت حال نایب را در تفلیس به میرزامحمود خان جنرال قنصل حالی و از بی‌عرضگی او شرح مبسوطی خواهم گفت» (افشار ارومی، ۱۳۸۶: ۵۳).

* نقیضه‌گویی

در بیشتر سفرنامه‌های این دوره مواردی به چشم می‌خورد که از ضعف اخلاقی یا حتی دو شخصیتی بودن نویسندگان آن حکایت دارد؛ البته شاید این مشکلات اخلاقی و عقیدتی به جهت روح حاکم بر جامعه آن زمان باشد، چرا که اکثر حاجیان و سفرنامه‌نویسان این دوره را شاهزادگان و درباریان قاجاری تشکیل می‌دهند.

در سفرنامه‌های حج بسیار دیده می‌شود که نویسندگان در یک جا در سوگ و غربت حضرت فاطمه (س) و حضرت زینب (س) اشک ریخته و حتی ابیاتی را سروده است و هم او در جایی دیگر از مجالس عیش و عشرت و طرب و قمار دیدن کرده و حتی به توصیف لحظه به لحظه آن پرداخته است.

افشار ارومی که از فرماندهان و بزرگان قاجاری است در یک جا از سفرنامه‌اش از وسواسش برای پیدا کردن قبله یا قطب‌نما سخن می‌گوید:

«صبح از خواب برخاسته نماز را در قمره خواندیم. نماز خواندن در کشتی امری است مشکل، بی‌قطب‌نما نمی‌شود قبله را مشخص کرد. مثلاً نماز صبح را به یک طرف قمره می‌کردیم و نماز ظهر را به طرف دیگر» (همان: ۱۲۳).

و در جایی دیگر به توصیف مجلس رقص و قماری که در آن شرکت کرده، می‌پردازد:

«چون داخل شدیم باغی دیدیم بزرگ که از زن و مرد از نجبا و صاحب منصبان تغلیس پر بود... جمعی در دور میزها نشسته مشغول قماربازی بودند. جمعی دیگر در دور میزهای دیگر نشسته مشغول خوردن مکفیات بودند... رفتیم میان عمارت رقص، جمعی هم آمده، نشستیم از زن و مرد جمع کثیری حاضر رقص شدند بعد موزیک زده همه‌شان یک دفعه مشغول رقص شدند... رفتیم به میان باغ خستگی در نموده سیگار کشیدیم. دوباره برگشتیم. این دفعه رقص طور دیگر شد. یک مرد و یک زن دست‌های هم را گرفته رقص می‌کردند...» (همان: ۶۸).

* افسوس خوردن بر وطن

سفرنامه‌نویسانی که از یک کشور عقب‌مانده به کشورهای مترقی قدم می‌گذاشتند، نمی‌توانستند حیرت و تحسین خود را از پدیده‌ها و صنایعی که در غرب می‌دید، پنهان کنند؛ نگرش این سفرنامه‌نویسان نسبت به دستاوردهای مدنیت غرب به شیوه‌های گوناگون و در لابه‌لای خاطرات آن‌ها از سفر مطرح می‌شود. این نگاه گاهی همراه با شگفتی و تحسین و زمانی نیز با نکوهش و تحقیر و در مواردی نیز آمیخته با حسرت و افسوس برای وطن است. آنچه از حقارت و شرمندگی درباره وضعیت ایران هنگام پرسش از پدیده‌های موجود در غرب نصیب سفرنامه‌نویسان این دوره می‌شود، خود گواه روشنی بر موقعیت تاریک و عقب‌مانده ایران آن عصر است. صحاف‌باشی پس از مشاهده یکی از این پدیده‌های شگفت‌انگیز، افسوس بر وطن را این گونه ابراز می‌کند:

«در اینجا افسوس وطن را خوردم که چرا باید ما مردم ایران همت نکنیم و میوه‌های ایران را در قوطی‌های حلبی بسته حمل تمام دنیا نماییم و تحصیل لیرها بکنیم خارج شدنی از ایران بجز پشم و پنبه و تریاک آن هم خیلی کم چیز دیگر نیست و حال آنکه متجاوز از دوست سیصد قلم می‌توان از محصول ایران حمل بخارج نمود. در تمام دنیا گردش نمودم

ابدأ مثل هوا و نعمت ایران هیچ کجا دیده نشد [۴] جواهریست در کهنه پیچیده»
(صحاف‌باشی، ۱۳۵۷: ۹۶).

بحث و نتیجه‌گیری

آنچه بعد از بررسی سفرنامه‌های عصر قاجار به دست می‌آید این است که در بیشتر سفرنامه‌های این عصر، مضامینی چون توصیف، انتقاد، نقیضه‌گویی، دادن اطلاعات ناقص، بیان احوال شخصی، افسوس خوردن بر وطن مشترک است.

نویسندگان این سفرنامه‌ها تمام رخداد‌های روزانه را ثبت کرده و به هر شخص، مکان، وسیله یا شهر و منزلی که رسیده‌اند، توصیفی هر چند به اختصار از آن به دست داده‌اند. در سفرنامه‌های این دوره، توصیف بناها و اماکن، شهرها، راه‌ها، حوادث، اختراعات، افراد، پدیده‌های طبیعی، آداب و رسوم و... به وفور دیده می‌شود.

سیاحان بیشتر راجع به جنبه‌های مثبت زندگی غریبان سخن گفته و تحسین خود را از دیدن آن پدیده‌ها دریغ نکرده‌اند؛ هر چند تصاویر منفی و انتقاداتی را نیز در این سفرنامه‌ها شاهد هستیم. شناخت و تصویر این سفرنامه‌نویسان از غرب کاملاً یکنواخت نبوده و آنان واکنش‌های یکپارچه‌ای در این باره از خود نشان نداده‌اند. این فراز و نشیب‌ها معلول عواملی چون (شغل، تحصیلات و انگیزه سفر) بوده است.

سفرنامه‌نویسان به شدت تحت تأثیر نوآوری‌های غریبان بوده و پیشرفت‌های آنان در حیطه‌های اجتماعی، فناوری، سیاسی و... توجه آنان را به خود جلب می‌کرده است. در برخی از سفرنامه‌ها چون نویسنده خود نسبت به موضوع یا جریانی اطلاعات کافی ندارد در خصوص آن پرس‌وجو نکرده و همان اطلاعات پراکنده و ناقص را به خواننده ارائه می‌کند. غبطه به حال غریبان و افسوس بر وطن یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های سفرنامه‌نویسان بوده است. سفرنامه‌نویسانی که از یک کشور عقب مانده به کشورهای مترقی قدم می‌گذاشتند، نمی‌توانستند حیرت و تحسین خود را از پدیده‌ها و صنایعی که در غرب می‌دیدند، پنهان کنند.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ گونه تعارض منافع ندارند.

منابع

- ادیب‌الملک، عبدالعلی‌خان. (۱۳۶۴). *سفرنامه ادیب‌الملک به عتبات (دلیل‌الزائرین)*. تصحیح مسعود گلزاری. تهران: نشر دادجو.
- اصفهانی، میرزا ابوطالب بن محمد. (۱۳۸۳). *مسیر طالبی یا سفرنامه میرزا ابوطالب خان*. به کوشش حسین خدیو جم. چاپ سوم. تهران: نشر علمی و فرهنگی.
- افشار ارومی، عبدالحسین‌خان. (۱۳۸۶). *سفرنامه مکّه معظمه*. به کوشش رسول جعفریان. تهران: نشر علم.
- امین‌الدوله، فرخ‌خان. (۱۳۴۴). *مخزن الوقایع*. تصحیح کریم اصفهانیان و عبدالله روشنی. تهران: نشر دانشگاه تهران.
- ایلچی، ابوالحسن‌خان. (۱۳۶۴). *حیرت‌نامه*. به کوشش حسن مرسل وند. تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- بجنوردی، یارمحمدخان سهام‌الدوله. (۱۳۷۴). *سفرنامه‌های سهام‌الدوله بجنوردی*. به اهتمام قدرت‌الله روشنی زعفرانلو. تهران: نشر علمی و فرهنگی.
- خسرومیرزا. (۱۳۴۹). *سفرنامه خسرو میرزا به پترزبورگ*. به کوشش محمد گلبن. تهران: کتابخانه مستوفی.
- سالور عزالدوله، عبدالصمد میرزا. (۱۳۷۴). *سفرنامه عبدالصمد میرزا سالور عزالدوله به اروپا*. تنظیم و تصحیح مسعود سالور. تهران: نشر نامک.
- سلطان محمد میرزا قاجار. (۱۳۶۴). *سفرنامه سیف‌الدوله معروف به سفرنامه مکّه*. تصحیح و تحشیه علی‌اکبر خداپرست. تهران: نشر نی.
- سیاح، محمدعلی بن محمدرضا. (۱۳۷۸). *سفرنامه حاج سیاح*. به کوشش علی دهباشی. تهران: نشر شهاب ثاقب.
- شیرازی، میرزا صالح. (۱۳۴۷). *سفرنامه میرزا صالح شیرازی*. به اهتمام و مقدمه اسماعیل راین. تهران: نشر روزن.
- صحافباشی تهرانی، ابراهیم. (۱۳۵۷). *سفرنامه ابراهیم صحافباشی تهرانی*. به اهتمام محمد مشیری. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- طباطبایی، جواد. (۱۳۸۰). *دیب‌چه‌ای بر نظریه انحطاط ایران*. تهران: نشر نگاه معاصر.
- غفور، محمدعلی‌خان. (۱۳۷۳). *روزنامه سفر خوارزم*. به کوشش محمدحسن کاووسی عراقی و محمدنادر نصیری مقدم. تهران: وزارت امور خارجه.
- فاروقی، فؤاد. (۱۳۶۱). *سیری در سفرنامه‌نویسی*. تهران: مؤسسه مطبوعاتی عطایی.

- گرمرودی، میرزا فتاح خان. (۱۳۴۷). *سفرنامه میرزا فتاح خان گرمرودی به اروپا*. به کوشش فتح‌الدین فتاحی. تهران: چاپخانه بانک بازرگانی.
- مظفرالدین شاه قاجار. (۱۳۹۲). *سفرنامه دوم مظفرالدین شاه به فرنگ*. با مقدمه احمد خاتمی. تهران: نشر شهر.
- منصور تبریزی، یعقوب. (۱۳۸۸). *سفرنامه حج منصور*. تهران: نشر علم.
- میرزا داوود وزیر وظایف، (۱۳۷۹). *سفرنامه میرزا داوود وظایف*. به کوشش سیدعلی قاضی عسکر. تهران: نشر مشعر.
- ناصرالدین شاه قاجار. (۱۳۷۱). *روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر سوم فرنگستان*. کتاب دوم. به کوشش محمد اسماعیل رضوانی، فاطمه قاضیهیا. تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
- هدایت، مهدیقلی (مخبرالدوله). (۱۳۳۸). *سفرنامه مکه*. حواشی و فهرس به کوشش سیدمحمد دبیر سیاقی. تهران: نشر تیرازه.

Translated References to English

- Adib al-Mulk, Abdul Alikhan. (1985). *Safarname of Adib al-Molk to Atabat (Dalil al-Zayerin)*. edited by Massoud Golzari. Tehran: Dadjoo. [In Persian]
- Afshar Orumi, Abdul Hussein Khan. (2007). *Safarname Mecca*. by Rasoul Jafarian. Tehran: Elm. [In Persian]
- Amin al-Dowle, Farrokh Khan. (1965). *Makhzan al Vaghaye*. edited by Karim Isfahanian and Abdullah Roshani. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Bojnurdi, Yar Mohammad Khan Saham al-Dowleh. (1995). *Safarnamehaye Saham Al-Dowle Bojnourdi*. by Qudratullah Roshani Zafaranloo. Tehran: Elmi Farhangy. [In Persian]
- Eilchi, Abolhasan khan. (1985). *Heiratnameh*. by Hassan Morsalvand. Tehran: Rasa Cultural Services Institute. [In Persian]
- Farooqi, F. (1982). *Seyri dar Safarnamenevisi*. Tehran: Ataiee Press Institute. [In Persian]
- Garmroudi, Mirza Fattah Khan. (1995). *Travelogue of Mirza Fattah Khan Garmroudi to Europe*. by Fath al-Din Fattahi. Tehran: Bazargani Bank Press. [In Persian]
- Ghafoor, Mohammad Ali Khan. (1994). *Rozname Safar Kharazm*. by the efforts of Mohammad Hassan Kavousi Iraqi and Mohammad Nader Nasiri Moghadam. Tehran: Ministry of Foreign Affairs. [In Persian]
- Hedayat, M. Q. (Mokhber Al Dowleh). (1989). *Travelogue of Mecca*. margins and indexes by Seyed Mohammad Dabir Siyaghi. Tehran: Tirazhe. [In Persian]
- Isfahani, Mirza Abu Talib bin Muhammad. (2004). *Masire Talebi or Safarname Mirza Aboutaleb Khan*. by Hossein Khadiv Jam. Third Edition. Tehran: Elmi Farhangi. [In Persian]
- Khosrow Mirza. (1970). *Safarname Khosrow Mirza to Peterzboorgh*. by Mohammad Golban. Tehran: Mostowfi Library. [In Persian]
- Mansour Tabrizi, Y. (2009). *Haj Mansour Travelogue*. Tehran: Elm. [In Persian]
- Mirza Davood Vazir Vazayef. (2000). *Travelogue of Mirza Dawood Vazayef*. By the efforts of Seyyed Ali Ghazi Askar. Tehran: Mashar. [In Persian]
- Muzaffar al-Din Shah Qajar. (2013). *Muzaffar al-Din Shah's second travelogue to Farang*. with an introduction by Ahmad Khatami. Tehran: Shahr. [In Persian]

- Naser al-Din Shah Qajar. (1992). *Nasser al-Din Shah's Memoirs Newspaper during his third trip to Farangistan*. Book II. By the efforts of Mohammad Ismail Rezvani, Fatemeh Ghaziha. Tehran: National Archives of Iran. [In Persian]
- Sahafbashi Tehrani, E. (1978). *Safarname Ebrahim Sahafbashi Tehrani*. by Mohammad Moshiri. Tehran: Iranian Authors and Translators Company. [In Persian]
- Saloor Izz al-Dowle, Abdul Samad Mirza. (1995). *Safarname Abdolsamad Mirza Salvar Izz al-Dowleh to Europe*. edited by Masoud Salwar. Tehran: Namak. [In Persian]
- Sayyah, Mohammad Ali bin Mohammad Reza. (1995). *Safarname Haj Sayyah*. by Ali Dehbashi. Tehran: Shahab Saqib. [In Persian]
- Shirazi, Mirza Saleh. (1968). *Saearname Mirza Saleh Shirazi*. with the care and introduction of Ismail Raine. Tehran: Rowzan. [In Persian]
- Sultan Mohammad Mirza Qajar. (1985). *Safarname Saif al-Dowle known as the Safarname Mecca*. corrected and annotated by Ali Akbar Khodaparast. Tehran: Ney. [In Persian]
- Tabatabai, J. (2001). *An Introduction to the Theory of Degeneration in Iran*. Tehran: Negah moaser. [In Persian]

پیوست

برای مطالعه بیشتر رجوع شود به:

* آداب و رسوم

ایلچی: ۲۲۳؛ امین الدله: ۲۰۳؛ حاج سیاح: ۱۳۱؛ میرزافتاح‌خان: ۷۵۸؛ ناصرالدین شاه: ۱۸۰؛ میرزاصالح: ۳۲۸؛ صحاف‌باشی: ۴۶؛ سالور: ۲۹۲؛ سیف‌الدوله: ۵۶ و محمدعلی خان غفور: ۲۰.

* افراد و مردمان

میرزافتاح‌خان: ۹۸۲؛ افشار ارومی: ۱۷۰؛ صحاف‌باشی: ۲۷؛ یعقوب میرزا: ۴۴؛ امین‌الدوله: ۲۹۰؛ مخبرالسلطنه: ۱۴۹؛ ایلچی: ۸۳؛ میرزاداود: ۸۱؛ ناصرالدین شاه: ۲۲۹؛ مظفرالدین شاه: ۱۲۴؛ سیف‌الدوله محمد: ۱۴۳؛ ادیب‌الملک: ۱۱۳ و سالور: ۱۹۱.

* افسوس خوردن بر وطن

حاج سیاح: ۲۰۷؛ مخبرالسلطنه: ۱۵۹، ۱۶۴؛ افشار ارومی: ۱۸۹، ۲۵۳؛ یعقوب میرزا: ۲۴.

* پدیده‌های طبیعی

صحاف‌باشی: ۸۸، ۶۰؛ حاج سیاح: ۴۹۷؛ میرزافتاح‌خان: ۷۶۱؛ ایلچی: ۶۲؛ افشار ارومی: ۴۷؛ یعقوب میرزا: ۲۶۲؛ ناصرالدین شاه: ۸؛ امین‌الدوله: ۱۶۱ و ادیب‌الملک: ۲۶۸.

* توصیف اماکن و بناها

ایلچی: ۶۶؛ میرزا فتاح‌خان: ۸۲۴؛ امین‌الدوله: ۳۳۰؛ مخبرالسلطنه: ۱۶۲؛ افشار ارومی: ۹۱؛ سهام‌الدوله: ۱۶۵؛ میرزاداود: ۴۹؛ ناصرالدین شاه: ۳۰۰؛ حاج سیاح: ۱۲۲؛ مظفرالدین شاه: ۱۵۱؛

صحاف‌باشی: ۴۴؛ سالور: ۲۰۶ و ادیب‌الملک: ۱۳.

* حسب الحال و بیان احوال معنوی

میرزا داوود: ۱۵۶؛ یعقوب میرزا: ۲۱۱؛ افشار ارومی: ۱۳۹، ۱۶۹؛ حاج سیاح: ۱۶۵؛ سالور: ۲۱۱ و ادیب‌الملک: ۱۵۶.

* حوادث و رخدادها

افشار ارومی: ۳۸؛ میرزا داوود: ۱۱۷؛ میرزا فتاح‌خان: ۷۶۵؛ سالور: ۲۴۶؛ ناصرالدین‌شاه: ۳۷؛ مظفرالدین‌شاه: ۱۲۵؛ امین‌الدوله: ۱۷۰؛ حاج سیاح: ۶۹؛ سیف‌الدوله: ۱۹۵ و سهام‌الدوله: ۱۶۳.

* شگفتی‌ها و اختراعات

صحاف‌باشی: ۶۶؛ میرزا فتاح‌خان: ۸۲۴؛ امین‌الدوله: ۳۵۵؛ خسرو میرزا: ۱۹۶؛ مخبرالسلطنه: ۱۶۵؛ یعقوب میرزا: ۲۴؛ افشار ارومی: ۱۱۶؛ میرزا داوود: ۶۳ و میرزا ابوطالب: ۱۹۹.

* شهرها و منازل بین راه

ایلچی: ۶۰؛ صحاف‌باشی: ۲۶؛ میرزا فتاح‌خان: ۸۲۲؛ امین‌الدوله: ۳۵۵؛ میرزا داوود: ۱۰۴؛ افشار ارومی: ۶۰؛ ابوطالب اصفهانی: ۶۲؛ مظفرالدین‌شاه: ۱۲۳؛ سالور: ۱۹۳؛ سیف‌الدوله: ۱۱۶ و سهام‌الدوله:

۱۶۱.

* راه‌ها

میرزا داوود: ۱۵۴؛ خسرو میرزا: ۳۳؛ میرزا فتاح‌خان: ۷۳۵؛ افشار ارومی: ۱۷۷؛ یعقوب میرزا: ۲۰۹؛ امین‌الدوله: ۱۶۴؛ حاج سیاح: ۳۶۵؛ صحاف‌باشی: ۱۱۸؛ سالور: ۲۴۶ و ادیب‌الملک: ۸۶.

* نقد و انتقاد

حاج سیاح: ۲۹۶؛ صحاف‌باشی: ۴۸؛ ناصرالدین‌شاه: ۹؛ افشار ارومی: ۳۷، ۵۳؛ میرزا داوود: ۱۴۰، ۴۱؛ یعقوب میرزا: ۴۳ و امین‌الدوله: ۱۸۲.

* نقیضه‌گویی

مظفرالدین‌شاه: ۱۴۴، ۱۵۲، ۱۵۳؛ میرزا فتاح‌خان: ۸۲۲، ۸۲۳ و یعقوب میرزا: ۹۵، ۱۱۶، ۷۹، ۳۴.